

LIBERÁLNÍ INSTITUT PRAHA

**EKONOMICKÁ TRANSFORMACE A DEMOKRACIE
JAKO VZTAH LÁSKY A NENÁVISTI ?**

Dr. Gerhard Schwarz

Liberální institut 1992

EKONOMICKÁ TRANSFORMACE A DEMOKRACIE JAKO VZTAH LÁSKY A NENÁVISTI ?

Úvahy o vnitřní závislosti řádů při přechodu
od centrálně plánovaného hospodářství k tržnímu hospodářství

Dr. Gerhard Schwarz

Liberální institut 1992

A. Napětí ve vztazích mezi tržním hospodářstvím a demokracií

a. Teze k doplnění....

Na konci října a v průběhu listopadu 1989 docházelo v Praze opakovaně k protestním shromážděním. V posledních listopadových dnech se několikrát sešlo na Václavském náměstí více než 200 tis. lidí provolávajících heslo "svoboda", které v západní Evropě "zaznívá již jen z jevišť divadel a jehož patos snad právě proto vzbuzuje spíše úsměv"¹⁾. Miliony československých občanů pak 27. listopadu vstoupily za své požadavky do generální stávky. A již 28. listopadu předložilo Občanské fórum, jako vrcholná organizace všech opozičních skupin na rozhovorech s tehdejší ministerským předsedou Adamcem program obsahující 7 bodů, jehož hlavním požadavkem bylo vytvoření demokratického státu a zřeknutí se ústředně plánovaného hospodářství ve prospěch tržně orientovaného hospodářského systému. Avšak nejen v Praze, ale také ve Varšavě, východním Berlíně, Budapešti, Sofii a Bukurešti měla tehdejší pokojná revoluce stejné cíle - nastolení svobodného politického řádu. Něco takového, společně s požadavkem zavedení svobodného hospodářského systému založeného na tržním hospodářství, se ještě před třemi lety zdálo něčím naprosto nereálným. Jako by se potvrdila známá teze o nedělitelnosti svobody, tedy o svobodě jako celku.²⁾

Reformní tendence, které kličily již delší dobu v hospodářské oblasti, se zřejmě nedaly oddělit od sféry politické, i když události v Číně z června 1989 podaly jednoznačně drastický a průkazný materiál o snaze pokusit se

1) Oplatek, A., Prags Ruf nach Freiheit, úvodník v Neue Zürcher Zeitung z 25. listopadu 1989, s. 1.

2) Friedman, R. a M., Free to Choose, New York 1980, s. 68.

o to za každou cenu. Lidé za odstraněnou železnou oponou však nežádali buď více trhu, anebo více politických práv. Chtěli obojí. Názor, že tržní hospodářství a demokracie tvoří jakýsi spojený útvar a patří k sobě jako bliženci³⁾, nám na Západě vešel do krve tak samozřejmě, že jej často vyslovujeme přeci jen poněkud méně promyšleně a jaksi nevyhraněně. Není to však proto, že teze o komplementárnosti obou těchto oblastí odpovídají naší představě o jejich harmonii (tedy z jakési pohodlnosti). Pokusím se proto o jistou názorovou konfrontaci s několika nepříjemnými intelektuálními otázkami. Následující výklad, jenž si přirozeně nečiní nárok na úplnost, se nevyhne ani jisté nadsázce ve smyslu zásady, že mnohé se stane zřetelnějším, pokud je to záměrně zveličeno⁴⁾. Pro náš výklad to znamená, že se metodologicky - v našem případě z hlediska teorie řádu - budeme zabývat převážně ideálními typy, které ve skutečnosti ani neexistují.

Teze o komplementárnosti tržního hospodářství a demokracie je - alespoň v německé jazykové oblasti - založena na závěrech ordoliberalní školy⁵⁾. Jde především o práce Waltera Euckena, který vycházel z myšlenek formulovaných Schumpeterem a Hermensem⁶⁾. Základním východiskem je tato

3) Srov. zvl. sborník "Demokratie und Marktwirtschaft - ein Kuppelprodukt?", Kolín n.R.: Informedia n.R.: Informedía - Stiftung 1989.

4) Srov. k důkladnému zdůvodnění přehánění jako metody G.Kirsch, Das freie Individuum und der dividierte Mensch. Der Individualismus - von der Norm zum Problem, Baden-Baden: Nomos 1990, s.24 a násl.

5) Vzhledem k převratům v Evropě nelze ani docenit, že právě německá jazyková oblast vděčí této škole za to, že se po desetiletí zabývala otázkami hospodářských systémů. Na rozdíl od USA, jež měly v ekonomických vědách vedoucí postavení. Mezi r. 1985 - 89 se zabývalo 1,4% článků v časopise American Economic Review tématem "hospodářský řád", naproti tomu 13,5% článků ekonomikou průmyslu. Ordoliberalismus nebyla v USA věnována náležitá pozornost. Ordoliberalismus, řečeno s nadsázkou, musel být v rámci nové politické ekonomie znovuobjeven.

6) Srov. W. Kaltefleiter, Politische Ordnung und Wirtschaftsordnung, in: Trend-Thema, březen 1990, s. 12.

hypotéza: Pokud je politická moc vymezena demokratickými volbami a právním státem, musí mocenské poměry v oblasti hospodářské garantovat svobodná soutěž. Podle Euckena nevzniká jednostranná závislost ostatních řádů na hospodářském řádu, nýbrž vzniká vzájemná závislost, pro kterou teorie řádu používá pojem interdependence řádů. Podle tohoto principu je nutno uskutečňovat výstavbu jednotlivých řádů současně. To se týká zvláště výstavby řádu hospodářského a státního. Pro zakladatele freiburské školy je toto východisko "předpokladem pro porozumění nejen problémům hospodářské politiky, nýbrž i právní a státní politiky současnosti"⁷⁾.

Euckenovi následovníci vždy zdůrazňovali vzájemné závislosti mezi souběžně založeným hospodářským řádem a svobodným a demokratickým státním systémem⁸⁾. Podobné myšlenky jako u Euckena nacházíme i u četných jiných autorů. Tak např. Alexandr Rüstow mluví o "vynucených vzájemných vztazích, vynucených vzájemných přiřazeních a závislostech mezi hospodářskými a státními formami"⁹⁾. Alfred Müller-Arnack zdůrazňuje vnitřní shodu dílčích řádů¹⁰⁾ a architekt dosud nejvýznamnějšího a skutečně zdařilého experimentu politiky řádu v dějinách Ludwig Erhard zdůrazňuje, že "Státní a hospodářský řád musejí být ve smyslu principu teorie řádu v souladu, pokud nechtějí zpochybnit svou

7) W. Eucken, Grundsätze der Wirtschaftspolitik, zkrácené vydání, Hamburk: Rowohlt 1959, s. 126 (1. vydání 1952).

8) Otto Schlecht, který se později měl stát, jako státní sekretář ve spolkovém ministerstvu hospodářství, jakýmsi svědomím politiky řádu v německé hospodářské politice, napsal v r. 1950 na univerzitě ve Freiburgu diplomní práci na téma "Die Vereinbarkeit von politischer und wirtschaftlicher Ordnung" (dotisk, Tübingen" J.C.B. Mohr 1986); srov. tentýž, Grundlagen und Perspektiven der Sozialen Marktwirtschaft, Tübingen: J.C.B. Mohr 1990, zvl. s. 198 a násl.

9) A. Rüstow, Rede und Antwort, Ludwigsburg: Martin Hoch 1963, s. 238 (1. vydání 1952).

10) A.Müller-Arnack, Stil und Ordnung der sozialen Marktwirtschaft, stejný autor: Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik. Bern: Haupt 1976, str. 238, poprvé uveřejněno v roce 1952.

vlastní existenci. Státní zřízení vybudované na politickém nátlaku a politické nesvobodě je zcela neslučitelné se svobodným hospodářským systémem¹¹⁾".

b. ...a antiteze rozpornosti

Je teze "o vzájemné závislosti řádů" schopna obstát před empirickou zkouškou? Neměli bychom být my, liberálové, jednoduše rádi, že je tomu právě tak a že je tedy nutno chápat tuto "vzájemnou závislost" spíše normativně než deskriptivně?¹²⁾ Za takovýto normativní výrok se lze nepochybně plně postavit, neboť který člověk, jenž věří ve svobodu a miluje ji, by netoužil po svobodě hospodářské i politické současně? Vůči tezi o vzájemné závislosti jsou však přesto vznášeny některé pochybnosti. Zdá se rovněž, že tuto tezi vyvrací až příliš mnoho příkladů ze starších i novějších dějin.

Tak např. většina států OECD, s výjimkou USA, Velké Británie, Švédska a Švýcarska, se může sotva pyšnit dlouhodobějšími demokratickými tradicemi. Proto jejich vzestup k blahobytu a k modernímu hospodářskému řádu probíhal za veskrze autoritativních poměrů. Připomeňme si jen Bismarckovo Německo a Meji-ho režim v Japonsku. A cožpak Chile, jako hospodářský model Latinské Ameriky, nevděčí za svou cestu k tržnímu hospodářství a hospodářskému růstu vojenské diktatuře?

A nevyvracejí konečně také čtyři tygři Jihovýchodní Asie - Hongkong, Singapur, Jižní Korea a Tchaj-wan tezi o souladu mezi tržním hospodářstvím a demokracií stejně názorně, jako s opačným znamením ovšem - Indie, Sri-Lanka a Filipíny?

11) L. Erhard, Gedanken aus fünf Jahrzehnten. Reden und Schriften (vyd.: K. Hohman), Düsseldorf: Econ 1988, s. 1016.

12) Ne náhodou mluví K. Nimtz a G. Fels v souvislosti s Euckenovou "vzájemnou závislostí" o postulátu. Informedia - Stiftung, tamtéž, s.8 (předmluva).

Pokud si v této souvislosti položíme otázku, zda by skutečný kapitalismus s vysokými daněmi, s vyrovnaným státním rozpočtem a financováním veřejných služeb spotřebními daněmi, jak je to běžné např. v korunní kolonii Hongkongu, byl uskutečnitelný v demokracii, budeme pravděpodobně nuceni konstatovat, že nikoli. Vyplývá z toho tento poněkud provokativní závěr: je to právě absence demokracie, resp. absence svobodných voleb vůbec, které umožňují start tržnímu hospodářství, nebo jej přinejmenším usnadňují. Bylo by obtížné nalézt příklady potvrzující úspěšné zavedení tržního hospodářství v dříve silně kolektivistických hospodářských systémech bez pomoci neautoritativního režimu¹³⁾.

Ludwig Erhard by neměl naděje na úspěch, kdyby nemohl svou reformu založit na tehdejší mocenské postavení spojenců resp. kdyby nedisponoval moci připomínající moc diktátora. Dokonce i v jeho straně (o socialistické opozici nemluvě) byl odpor proti jeho radikální reformní koncepci tak silný, že parlamentní procedury by nepochybně nedovolily uskutečnit to, co bylo později označeno jako německý hospodářský zázrak¹⁴⁾.

Tento poznatek není nijak nový, ale bývá neprávem opomíjen. Je proto velmi důležité věnovat krizovým nebo přelomovým vývojovým etapám patřičnou pozornost. Ne náhodou se proto v Sovětském svazu již před nezdařeným pučem¹⁵⁾ z 19. srpna

13) Také často citované Španělsko se vydalo na cestu k tržnímu hospodářství ještě za vlády generála Franka.

14) Nemělo by se zapomenout, že Ludwig Erhard získal ve spolkovém sněmu při hlasování o otázce důvěry, s níž vystoupili sociální demokraté, většinu jen jednoho hlasu. Tento hlas tehdy rozhodl nejen o osudu Německa, nýbrž celé Evropy. Srov. velmi podnětný - i když zčásti na neznalosti a předsudcích založený, zlostný a na Hayeka útočící - esej R. Dahrendorfa, Betrachtungen über die Revolution in Europa, Stuttgart: DVA 1990, s. 89.

15) Za slovo "puč" vděčí německý jazyk právě Švýcarsku. Prostřednictvím jeho lidových povstání z r. 1830 proniklo do spisovné němčiny.

1991 otevřeně a zcela vážně uvažovalo i mezi četnými intelektuály o potřebě autoritativní moci. A nebyli to pouze levicoví konzervativci, kteří takto uvažovali a kteří se později stali hnací silou pokusu o převrat¹⁶⁾. Také nedávné polské diskuse o zavedení plné moci vládě ukazují, jak obtížné je zvládnutí reformního procesu demokratickými prostředky.

B. Jaký stát?

Takto stručně vymezený rámec naší diskuse ukazuje, že zodpovězení otázky, za jakého politického režimu je možno snadněji a natrvalo přejít od plánu k trhu, není zdaleka jednoduché. I když věda prakticky úplně zanedbala¹⁷⁾ otázku transformace systémů, jsou její klíčové prvky přeci jen známe. Jedná se o:

- svobodnou tvorbu cen,
- otevřené trhy,
- soukromé vlastnictví,
- zdravou měnu.

O tom, jak a jakým politickým mechanismem se tyto prvky konstituují, existuje bohatá literatura. V žádném případě

16) Jeden z nejaktivnějších politologů SSSR Andranik Migranyan zastával již v r. 1989 v časopise Literaturnaja gazeta (č. 33) tezi, že autoritativní režim by mohl zajistit pokojný přechod od totalitarismu k demokracii. Později tuto tezi v interview s Karlem Popperem v časopise Moscov News (1990, č. 46) zopakoval. Srov. také H. Brahm /R. Götz-Coenenberg/ D. Heinzig /G. Simon, Die Sowjetunion Anfang 1991. Zurück zur Diktatur?, Kolín n.R, Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, leden 1991, s. 31: "Takový autoritativní prezidentský režim by mohl být podle okolností dostatečně silný, aby si vynutil první kroky směrem k tržnímu hospodářství. Současné Gorbačovově vládě schází k tomu autorita a síla a pravděpodobně také politická vůle. Za velkých sociálních nepokojů, které mohou kdykoliv propuknout v důsledku katastrofální ekonomické situace by se např. mohl uchopit moci z plebiscitu vzešlý autoritativní režim".

však zde nevystačíme pouze s tezí o vzájemné závislosti v jejím rigidním pojetí. Ale i kdyby tomu tak bylo a my bychom na tomto základě předpokládali, že zpochybnění daného hospodářského řádu znamená odmítnutí příslušného řádu politického a naopak¹⁸⁾ (což, jak jsem již vysvětlil jinde¹⁹⁾ ani není v takto vyhraněné poloze reálné), nevysvětluje to onu zvláštní situaci, v níž se ocitly postkomunistické státy; jejich staré hospodářské a politické řády se zhroutily a tržní hospodářství a demokracie mají nastoupit na jejich místo. Co však nastane v případě, když se demokracie prokáže jako nezpůsobilá zavést tržní hospodářství a naopak, když bez tržního hospodářství nebude moci demokracie přežít? Právě toto je dilema, které je předmětem našeho zájmu.

1. Abychom předešli častým nedorozuměním, musíme akceptovat východisko, že se na cestě k tržnímu hospodářství neobejdeme bez státu a že stát v této souvislosti (z liberálního pohledu) ani obejít nesmíme. Liberalismus nelze chápat jako anarchii²⁰⁾. Úloha státu z hlediska politického řádu byla totiž sotva kdy významnější než právě v tomto období transformačních procesů v postkomunistických zemích. Proto nepovažují za oprávněné tvrzení, že je v této transformaci někdejší konstruktivismus plánovačů pouze

17) Srov. také C. Watrin, Der Weg zur Freiheit, Freiburg u.Br.: Haufe 1991, s. 11 a násl. Jednu z mála výjimek tvoří P.D.Propp, Zur Transformation einer Zentralverwaltungswirtschaft sowjetischen Typs in eine Marktwirtschaft, Berlin 1964, dotisk Kolín n.R. 1990.

18) Srov. W. Kaltefleiter, tamtéž, s. 13.

19) Srov. G. Schwarz, Limitations to the Interdependence of Systems, in: K. Dopfer (K.F. Raible) vyd. (The Evolution of Economic Systems, Londýn: Macmillan 1990, s. 32 a násl.

20) "Liberálové chápali pod pojmem svoboda nutně svobodu podle zákona.... V tomto ohledu nutno liberalismus odlišovat přísně od anarchismu". F.A. von Hayek, Liberalismus, Vorträge und Aufsätze des Walter Eucken Instituts, Tübingen: J.C.B. Mohr 1979, s. 22.

nahrazen konstruktivismem reformátorů. Tržní hospodářství nemůže být ničím jiným než (státem) vymezeným prostorem²¹⁾ a nemůže se odehrávat v nějakém právním vakuu. Rozhodující však je, jaké rámcové podmínky v tomto prostoru stát stanoví a jak detailně je zformuluje. Liberální pojetí státu vyžaduje sice nepočetné a nepřiliš detailní, zato však striktní, jasné rámcové podmínky, které zajišťují funkčnost tržního systému.

V tomto smyslu je nutno odmítnout "typ krátkozrace a detailně koncipovaných regulačních opatření orientovaných na symptomovou terapii²²⁾" a neustálé intervencionistické zásahy do hospodářského procesu. Zde se tedy může jednat pouze o problém, jaký musí být stát, aby mohl skočit do vody tržního hospodářství, (zda spíše demokratický nebo spíše diktátorský), nikoliv však o to, zda je vůbec přípustné státu přisoudit politickou úlohu při utváření řádu.

2. Jsem si vědom, že slovo "diktatura" dráždí. Myslí se tím jednoduše (podle Anthonyho de Jasay, jednoho z nejoriginálnějších politicko filosofických myslitelů posledních let), režim, který je schopen držet se u moci, aniž by k tomu byl permanentně potřebný souhlas většiny obyvatelstva²³⁾. Mimo to bych chtěl současně dodat, že

21) L. Miksch, Wettbewerb als Aufgabe. Grundsätze einer Wettbewerbsordnung, 2. vyd., Godesberg 1947, s. 12. Srov. k tomu také G. Schwarz, Die ordnungspolitische Verwahrlosung der Schweiz, in: G. Radnitzky (H. Bouillon) vyd., Ordnungstheorie und Ordnungspolitik, Berlin aj.: Springer 1991, s. 221 a násl., zvl. s. 232 a násl.

22) W. Stützel, Sicherung der Sozialen Marktwirtschaft durch konsequente Ordnungspolitik, in: tentýž aj. (vyd.), Grundtexte zur Sozialen Marktwirtschaft. Zeugnisse aus zweihundert Jahren ordnungspolitischer Diskussion, Stuttgart 1981, s. 354.

23) A. de Jasay, Pour une tyrannie paresseuse, in: Commentaire, sv. 10, č. 38, Sommer 1987, s. 324.

diktatura může být buď autoritativní nebo totalitární a že v následujícím bude řeč o diktaturách autoritativních. Výraz pochází od Mussoliniho, který jej ovšem nechápal nijak pejorativně. Chtěl vyjádřit cíl fašismu takto: "Nic proti státu, nic bez státu, nic mimo stát". Za vymezení hranic autoritativního režimu vděčíme především Hannah Arendtové, která konstatovala, že autoritativní režimy stejně jako totalitární nepřipouštějí žádnou politickou opozici. Připouštějí však oproti totalitarismu- svobodný rozvoj vně politické sféry²⁴⁾.

Je nanejvýš zřejmé, že se tu jedná o značně ožehavé stanovení hranice, protože trvá stále nebezpečí, že autoritativní režim se zvrátí v totalitární. Především proto je takovéto rozlišení velmi důležité. Z klasicky liberálního hlediska (v Hayekově smyslu), je nutno se obávat autoritativní moci právě z důvodu nebezpečí tohoto zvratu. Pro Hayeka je totalitarismus protipólem liberalismu, zatím co autoritativní režim sice považuje za protiklad demokracie, ale nikoliv nezbytně za neliberální.²⁵⁾

3. Tato okolnost vede k druhému zpřesnění, které se týká pojmu "demokracie". Západní demokracie jsou obvykle charakterizovány četnými znaky. Od všeobecných voleb až k pluralismu hodnot, od principu právního státu k systému více politických stran. V dějinách politických idejí však nacházíme především ztotožnění demokracie s politickou rovností, národní svrchovaností a většinovou vládou.²⁶⁾ V tomto smyslu bychom měli demokracii chápat jako systém, v němž ovládnutí ustanovují na základě většinového principu

24) Srov. k tomu P.L. Berger, The Capitalist Revolution. Fifty Propositions about Prosperity, Equality and Liberty, New York: Basic Books 1986, s. 83 a násl.

25) Srov. F.A. Hayek, Liberalismus, tamtéž, s. 35.

26) R.A. Dahl, Vorstufen zur Demokratie - Theorie, Tübingen: J.C.B. Mohr 1976, s. 32 (originál z roku 1956).

v pravidelně se opakujících všeobecných volbách ty, kteří vládou²⁷⁾. Nebo, jak to vyjadřuje Karl Popper, jako "soubor pravidel, jenž nám umožňuje zbavit se vlády bez násilí.²⁸⁾" Je to právě tento aspekt demokracie, který působí problémy při přechodu od centrálně plánovaného hospodářství k tržnímu.

C. Přednosti autoritativního režimu pro uskutečnění systémových změn.

Položme si nejdříve otázku, proč byly autoritativní režimy v uvedených příkladech úspěšné nebo dokonce nutné, resp. v čem spočívají jejich specifické vlastnosti, které se zdají být nepostradatelnými při zavádění tržního hospodářství také v postkomunistických zemích?²⁹⁾

Jsou to především následující čtyři charakteristické vlastnosti:

- schopnost prosadit tržní hospodářství proti partikulárním zájmům,
- orientace na dlouhodobé cíle,
- důslednost,
- stabilita.

----- 2

27) To je také definice stále klasického díla ekonomické vědy o teorii demokracie, jehož autorem je A. Downs, Ökonomische Theorie der Politik, Tübingen: J.C.B. Mohr 1968, s: 23. Podobně také charakteristika demokracie u M.U. Rapolda, Demokratie und Wirtschaftsordnung. Ein Beitrag zur sozialwissenschaftlichen Grundlagenforschung, Zürich: Polygraphischer Verlag 1958, s. 62 a násl.

28) K. Popper, The Open Society and its Enemies Revisited, in: The Economist, 23. dubna 1988, s. 25 a násl.

29) Otázka o důvodech, které vedou "diktátory" k jejich počínání, zůstane nezodpovězena. Naším východiskem jsou spíše empiricky pozorovatelné vlastnosti a způsoby chování autoritativních režimů. Otázka, jakého druhu jsou tyto důvody, měla smysl především proto, zda a popřípadě proč se autoritativní režimy zvrhávají v totalitární. To je vskutku fascinující problematika, jež by však narušila rámeček této práce.

a. Schopnost prosazení

Jak všichni víme, pro značnou část obyvatelstva je odstranění tíživého dědictví komunistického režimu přechodně spojeno se značnými sociálními oběťmi. Kdo chce z quasi ekonomiky devastované direktivním systémem řízení, dospět k blahobytu, který může vytvořit jediné tržní hospodářství, musí nejdříve překonat tvrdou a namáhavou cestu.

Vlády, které se obávají o své přežití, pokud by přijaly nějaké nepopulární rozhodnutí, se obvykle zachovají tak, že takováto rozhodnutí nepřijmou a tak ekonomické problémy přerostou v politickou krizi. Demokracie se tak stává vážnou brzdou při prosazování tržního hospodářství. (Názorným příkladem byl pokus maďarské vlády v říjnu 1990 drasticky zvýšit cenu benzínu. Mohutné protestní akce a strach před rozpadem koalice, přinutily Antallovu vládu k ústupu³⁰⁾. Pokud jsou ti, kteří z dlouhodobého nebo krátkodobého hlediska v důsledku reformy ztrácejí početnější nebo nějakým způsobem vlivnější než ti, pro něž je tento reformní proces vítězstvím, pak může být reforma jako celek vážně ohrožena. Autoritativním režimům, (přirozeně, že pouze těm, které disponují reálným základem moci), se zde skýtá ještě jiná možnost přetrvání³¹⁾. Nezaměstnanost, tlak na novou profesní orientaci, inflační tendence v souvislosti s nápravou hluboce deformovaných cenových relací, a nová sociální diferenciací v protikladu vůči dlouhodobému vlivu

30) Srov. Kompromiss im ungarischen Benzinstreit, in: Neue Zürcher Zeitung, 30. říjen 1990, č. 252, s. 9.

31) Podobně argumentuje také Robert Wade ve své nové knize o Tchaj-wanu a Jižní Koreji. Zastává názor, že autoritativní režim je schopen spíše odolávat partikulárním zájmům než demokratický. R. Wade, *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialisation*, Princeton: Princeton University Press 1991.

rovnostářské ideologie, musejí přirozeně vyvolat odpor. Protože mnohým lidem se budou jevit změny k lepšímu jako příliš pomalé, budou vzpomínat na státem garantované jistoty z doby centrálně řízeného hospodářství nebo se dožadovat vymožeností sociálního státu západního typu, aniž k tomu byly vytvořeny nezbytné základy. To, co Anthony de Jasay nazývá "netečnou mocí"³²⁾, se může za takové konstelace ukázat jako velká přednost. Autoritativní režim se musí v určité míře vyznačovat indiferentností vůči přáním a požadavkům těch, jimž vládne. Ve složité době přechodu to může být skutečnou ctností.

V procesu demokratického rozhodování je však obtížné získat pro nevyhnutelnou šokovou terapii většinu. I když lze hovořit o existenci pochopení, objevují se snahy přesunout břímě reforem alespoň na jiné sociální skupiny nebo na budoucí generace a ještě nějakou dobu žít na dluh, příp. tzv. z ruky do úst. Tím se jen nesnáze, v nichž se dnes postkomunistické státy (a hlavně Sovětský svaz) nacházejí, ještě více zhorší, neboť vysoká sociální daň, kterou by chtěly lacině obejít, se později projeví v ještě větším měřítku. Nesnáším se však nelze vyhnout. O tom podává jasné svědectví historie opožděně zahájených a polovičitých stabilizačních opatření v Latinské Americe.³³⁾

b. Orientace na dlouhodobé cíle

Nové politické ekonomii vděčíme za četné poznatky o krátkodobém myšlení politiků v demokratickém systému. Autoritativní režimy se zpravidla konstituuji na delší dobu

32) A. de Jasay, tamtéž, s. 324.

33) Srov. D.E. Rostov, Lessons for Eastern Europe from Latin America's Experience with Austerity, in: Leadership - The Changing Challenges, Student-Essay-Wettbewerb des 21. Internationalen Management-Gesprächs (autor získal 1. místo), St. Gallen 1991, s. 9 a násl. a jeho zdrcující soud o tzv. heterodoxní stabilizační politice.

než na čtyři nebo na pět let. Nepovažují proto za nutné soustřeďovat svou pozornost na opatření, která by poskytovala šance pro jejich znovuzvolení. Jejich horizont je dlouhodobější. V tomto smyslu jsou tedy příznivě uzpůsobeny k uskutečnění transformace hospodářských systémů, neboť přechod k tržnímu hospodářství s sebou přináší, jak již bylo uvedeno výše, z krátkodobého hlediska více společenských obětí než výhod, zatímco výsledky transformačního procesu se dostaví až po mnoha letech³⁴). To vše vyžaduje mimořádnou trpělivost lidí. Tam, kde se jí nedostává, je možné prosadit fundamentální systémovou reformu patrně jen silou a mocí autoritativního režimu.

c. Důslednost

Patří již jaksí k podstatě autoritativního režimu, že může jednat mnohem nekompromisněji než rozvinutá demokracie. Demokracie je naproti tomu systémem založeným na kompromisu³⁵).

Pro reformující se systém je však hospodářsko politický kompromis permanentním nebezpečím, neboť může tento systém nasměrovat na tzv. třetí cestu, tj. dráhu kompromisu mezi

34) Centrum pro futurologii v St. Gallen ukazuje na modelovém výpočtu, že samotné "Východní Německo", které je z postkomunistických "států" v mnoha ohledech na tom nejvýhodněji, by potřebovalo 15-ti procentní roční nárůst produktivity, což představuje dvojnásobek nárůstu Západního Německa v době jeho hospodářského zázraku, aby za deset let dosáhlo životní úrovně dřívějších spolkových zemí v r. 1990. H.G. Graf (F. Kneschaurek) D. Mettler, Konjunktur u. Perspektiven 1991, St. Gallen, červen 1991, s. 70 a násl.

35) Srov. W.A. Jöhr, Der Kompromiss als Problem der Gesellschafts-, Wirtschafts- und Staatsethik, in: tamtéž, Der Auftrag der Nationalökonomie. Ausgewählte, Schriften, Tübingen, J.C.B. Mohr 1990, s. 145 a násl. (1. vydání 1958).

plánem a trhem, která je odsouzena ke ztroskotání. Jen stěží nalezneme přesnější verdikt takto chápané třetí cesty, než varování Václava Klause, že "třetí cesta" je přímou cestou do třetího světa. Platí, že této cestě je nutno se vyhnout, stejně tak, jako je nutné v procesu transformace systému zachovávat důslednost a konzistentnost postupu. Připomínáme zde v této souvislosti požadavek Waltera Euckena na celistvost (jednotnost) hospodářské politiky, který je o to významnější, že byl formulován pro podstatně méně komplikované poměry, než v jakých se dnes nacházejí postkomunistické státy.

d. Stabilita

Podstata demokracie spočívá, jak již bylo uvedeno, v v tom, že umožňuje prosazení změn většinovým způsobem. Pro uskutečnění určité hospodářsko politické orientace však není vůbec lhostejné nebo nepodstatné, zda vládou socialisté nebo liberálové. Takováto institucionalizace změn je s ohledem na kontrolu politické moci logická a správná. Na druhé straně jsou ovšem takovéto změny výrazem jistých vývojových zvrátů a nestability. A to tím více, oč více podstatného při každých nových volbách jde. (Pokud se konají volby, ale 150 ze 600 členů parlamentu jsou synové poslanců, jako v Japonsku³⁶⁾, nebo když se dokonce každým rokem mění vláda, ale nikdy vládní strana jako v Itálii, čímž fakticky nedochází k žádné politické změně, pak je přirozeně stabilita vlastní i demokracii).

36) Také sdělení premiéra Singapuru Lee Kuana v interview pod názvem "A map up here, in the mind", in: The Economist. 29. červen 1991, s. 19. Podle Japonce Masaa Junihira "dědilo prý více než 40% poslanců parlamentu svá poslanecká místa po otcích a dědech. Tím je dáno, že liberální demokraté jsou od r. 1950 nepřetržitě u moci. Srov. Freedom and Prosperity, in: The Economist, 29. červen 1991, s. 20.

Investice, po nichž postkomunistické státy tak velice touží, zvláště investice do průmyslu, a je zcela lhostejné, zda domácí nebo zahraniční, mají zpravidla dlouhodobý charakter. Vyžadují tedy dlouhodobější jistotu a stabilitu.³⁷⁾ Autoritativní režimy, každopádně tam, kde sedí pevně v sedle, se zdají být zárukou této stability. Že je podstatná právě tato jejich vlastnost a nikoliv zachování autoritativního režimu jako takového, je zřejmé z příkladu Latinské Ameriky. Tam, kde puč jedné diktatury střídal diktaturu druhou, nemohla existovat stabilita tolik potřebná k uskutečnění potřebných hospodářských reforem.

D. Alternativy k autoritativní diktatuře

Stojíme tedy před nanejvýš nepříznivou okolností. Na cestě od totalitarismu k demokracii se nevyhneme autoritativní diktatuře. K zavedení tržního hospodářství potřebujeme silný stát - jako jisté zlo. Avšak je toto zlo skutečně nutné?

1. Kdo se zde odvrací s hrůzou od kladné odpovědi jen proto, aby uvěřil, že skutečný liberál nesmí pochybovat o demokracii, tomu budiž pro jeho útěchu připomenuto, že podle Friedricha Augusta von Hayeka a Herberta Spencera³⁸⁾,

37) Srov. k tomu, M. Schrettl, Transition in Depression. Soviet Monetary Issues, Osteuropa Institut München, Working Paper č. 140, Mnichov 1990.

38) "... tak jako opravdový liberalismus v minulosti pochyboval o předpokladu neomezené moci panovníka, tak opravdový liberalismus v současnosti bude pochybovat o neomezené moci parlamentu."

H. Spencer, The Man versus The State, The Thinkers Library č. 78, Londýn: Watts Co. 1940, s. 18 (1. vydání 1884). Srov. dále F.A. von Hayek, Liberalismus, tamtéž, zvl. s. 35 a násl., jakož i W. Linder, Demokratie und Marktwirtschaft - ein Kuppelprodukt? Eine Handvoll Bemerkungen zum Fall der VR China, in: Informedia-Stiftung, tamtéž, s. 107 a násl., zvl. s. 109 a násl.

jejichž autority se zde dovoláváme, je cílem liberalismu omezení donucovací moci každé vlády, a to zcela nezávisle na tom, zda je demokraticky legitimní nebo nikoliv. Také vláda většiny si může přisvojit veskrze totalitární rysy, pokud např. většina "chudých" odhlasuje konfiskační daně, které musí menšina "bohatých" zaplatit. Ale také opačně, jak jsme se zmínili, může autoritativní vláda zdárně jednat v duchu liberálních zásad. Liberálovi se totiž především jedná o obsah zákonů, zatím co demokratovi o způsob jejich vzniku. Zákon nemusí být ještě zdaleka jen proto dobrý a liberální, že byl schválen většinou. Na Západě máme o tom dostatek zkušeností.

2. S další úvahou, která je v této souvislosti relevantní, vystoupil nedávno Peter Bernholz.³⁹⁾ Vznese otázku, zda a popřípadě za jakých okolností smí a má svobodná společnost použít donucení. Došel k závěru, že je to legitimní jen proti lidem, kteří usilují o odstranění svobody a právní státnosti nebo o prosazení nějaké subjektivně nejvyšší hodnoty. Protože k svobodné společnosti patří takové stěžejní hospodářské svobody jako je soukromé vlastnictví a svoboda podnikání, vyplývá z toho, že při vytváření svobodného tržně hospodářského řádu nelze předem použití nátlaku vyloučit.

3. A konečně za třetí, polemika o autoritarismu při zavádění tržního hospodářství by nemusela mít až tak zásadní význam, pokud si uvědomíme skutečnosti, že tržní hospodářství časem nutně podkopává i sebeautoritativnější režim, a tím směřuje k demokracii.⁴⁰⁾ Autoritativní režim, který se upisuje

39) Srov. P. Bernholz, Notwendige Bedingungen für Totalitarismus: Höchste Werte, Macht und Persönliche Interessen, in: G. Radnitzky (H. Bouillon (vyd.), tamtéž, s. 241 a násl., zvl. s. 278.

40) Srov. G. Schwarz, Limitations..., tamtéž., s. 39.

tržnímu hospodářství, tak vlastně automaticky limituje časovou dimenzi své vlastní moci. Je tedy z hlediska své struktury nestabilní.

I přes tyto přesvědčivé (a empirií podložené) argumenty bychom se možná přeci jen neměli až tak snadno a fatalisticky smířovat s poznatkem, že na cestě k demokracii a tržnímu hospodářství se neobejdeme bez autoritativního režimu. Protože tolik oblíbený "vládný diktátor" (benevolent dictator) je v ekonomické teorii pouhou fikcí, vyvstává spíše otázka,⁴¹⁾ zda k výsledkům dosaženým autoritativní diktaturou nelze dospět i jinak. Již zběžný pohled na charakteristické rysy osvícené diktatury, jež jsou pro úspěch transformačního procesu relevantní, napovídá, že rozhodujícími jsou vlastnosti a nikoli výkon diktátorské moci. Konečně, Ludwig Erhard nebyl de jure žádným diktátorem. Byl jím však možná de facto. Pokud se podaří i bez autoritativní diktatury v užším slova smyslu vytvořit podmínky, které směřují k žádoucímu cíli, pak se domnělé dilema podle okolností alespoň zčásti vytrácí. Jako přívrženci tržního hospodářství nemusíme volat po autoritativní diktatuře, ale pouze po autoritativní demokracii.

Všimněme si nyní oněch podmínek "připomínajících diktaturu", jež v zájmu změny systému umožňují zužitkovat tak důležité pozitivní vlastnosti autoritativní diktatury, aniž by to znamenalo pouhé podřízení se diktátorské libovůli.

Chtěl bych uvést především šest takovýchto podmínek nebo vlastností:

- přirozená autorita a charisma vůdce,
- legitimita vedení,

41) Srov. G.W. Nutter, Political Economy and Freedom. A Collection of Essays, Indianapolis: Liberty Press, 1983, s. 20.

- důvěra obyvatelstva ve vedení,
- široký konsensus obyvatelstva,
- malý rozměr politických jednotek,
- "autoritativní ústava".

a. Autorita a charisma

Autorita vlády nemusí být založena na vojenské síle a státem garantovaném výkonu moci. Duce a Führer zdiskreditovali jednou provždy v očích mnohých to, co se dnes v dobré němčině označuje jako "leadership". Oba dva ukázali v extrémní podobě, kam až může dospět zneužití diktátorské moci, a to i takové, která je do jisté míry založena na osobní přitažlivosti a nevyplývá tedy pouze z anatomie policejního státu. Budeme-li rozumět pod pojmem "leadership" spíše postoupení záležitosti veřejného blaha do něčí odpovědnosti,⁴²⁾ pak přirozená autorita a charisma osobností, jak je tomu u Lecha Walesy nebo Václava Havla, mohou autoritativní režim docela dobře doplnit, případně i částečně nahradit. Předpokladem toho ovšem je, že tito "vůdcové" mají své vlastní ekonomické představy nebo se opírají, jak tomu bylo u dvojice Adenauer - Erhard, o schopné poradce. Za takového předpokladu mohou tyto osobnosti usnadnit vládě rychlé a důsledné prosazení nezbytných reforem, aniž by vyvolali veřejné protesty.

Charisma a důvěryhodnost umožňují přesvědčit obyvatelstvo aby i k radikálním, ale nezbytným opatřením řeklo své ano a přijalo je za své. Je samozřejmé, že taková autorita může být posílena také zvnějšku mezinárodním uznáním určité osoby a její politiky. Takovouto podporou správných lidí může Západ učinit pro reformy pravděpodobně více, než miliardami dolarů.

42) C.P. Kindleberger, Crashes, Crises and Moral Capital (interview), in: Challenge, sv. 34, č.4. červenec /srpen 1991, s.25/.

b. Legitimita

Kantovi se připisuje teze, že pro mezinárodní mír je důležitější vnitropolitická legitimita určitého režimu, než jeho demokratičnost⁴³⁾. To platí analogicky také pro zmíněné transformační procesy. Z požadavku legitimacy jasně vyplývá, že autoritativní režim by neměl ani zčásti stavět na bývalé nomenklatuře. Požadavek legitimacy zpravidla splňuje spíše demokratický než autoritativní režim.⁴⁴⁾ Jsou však situace, za nichž se autoritativní režimy mohou těšit vysoké legitimitě. Zejména pokud nahradily nějaký zdiskreditovaný režim. Mohou vystřídat jak ztroskotanou demokracii bez právní jistoty a stability, tak totalitární diktaturu, od níž se autoritativní režim odlišuje v pozitivním smyslu.

c. Důvěra

Lidé v postkomunistických zemích byli ve svém životě již vícekrát zklamáni a reformní sliby nebyly vlastně nikdy uskutečněny. Důvěra v hlasatele nových spásných teorií - byť vycházejících od samotného Adama Smitha - je proto jistě prostoupena zdravou dávkou skepse a nelze ji snadno získat. Kdo ji však má, může nepochybně podniknout bolestivé a riskantní operace s větší nadějí na úspěch než autoritativní diktátor. Důvěra nespočívá jen na čestnosti. Proto je při přechodu od plánovitému k tržnímu hospodářství mimořádně důležité nalít lidem čistého vína a neslibovat jim modré z nebe. Kdo to udělá tak, jak to učinil 12. prosince 1989 při vyhlášení svého reformního programu polský ministr financí Leszek Balcerowicz, který občanům vysvětlil, že se jim nejdříve bude dařit hůře a teprve pak postupně, po

43) Srov. W. Kaltefleiter, tamtéž, s. 15

44) Za tichého předpokladu, že to je prakticky vždy tak, jakož i na poněkud pochybném výzkumu v Latinské Americe zakládá David Rostov svůj krajně kritický postoj proti autoritativním režimům. Srov. D.E. Rostov, tamtéž, s.9 a násl.

určitých časově vymezených etapách lépe⁴⁵⁾ a kdo má to štěstí, že to bude alespoň částečně přijato, bude schopen si získat obyvatelstvo i bez mimořádných opatření. Toto vyhlášení o "krvi, potu a slzách" má ještě jednu přednost. Podporuje strážlivá očekávání a přispívá k tomu, že již první, byť i malé krůčky vpřed, které reformy systému přinášejí, jsou významným povzbuzením proti pochybám a frustraci⁴⁶⁾.

d. Konsensus

Pokud v nějaké společnosti všichni její členové usilují o totéž, není k prosazení určitých cílů zapotřebí státní moci. Takový stav je utopií. Možná, že čím více určitých základních přesvědčení sdílí převážná část společnosti a nikoli pouze nepatrná většina, čím silněji se stanou v určité fázi přechodu od plánu k trhu politické cíle součástí obecného povědomí, jako věc společného zájmu, tím snadněji může také demokratická vláda uplatňovat důslednou reformní politiku. Někdejší země RVHP si ovšem nemohou dovolit v současné tísnivé situaci přechodu tento konsensus teprve hledat. Ten musí být již dán, jak tomu bylo v Polsku v případě Mazowieckého vlády. Pokud se však teprve pracně demokratickým procesem vytváří jako tomu bylo v Maďarsku, následuje zdržení nebo přímo ochromení reformních procesů. K pozitivním stránkám autoritativních režimů patří, že jsou schopny této situaci předejít.

Zmíněný celonárodní konsensus může být usnadněn etnickou homogenitou společností. Nejde však ani o nezbytnou ani

45) Srov. D. Bingen, Vorgeschichte und Phasen des Systemwechsels in Polen 1989, Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, č. 34, Kolín n.R. 1990, s.47 a násl.

46) Srov. článek, který jinak velmi silně obhajuje umírněnou politiku postupných kroků, jehož autorem je A. Etzioni, Eastern Europe: The Wealth of Lesson, in: Challenge, sv.34, č.4, červenec - srpen 1991, s. 10

o postačující podmínku⁴⁷⁾. Je možné, že hospodářský úspěch Japonska byl podmíněn i touto relativní homogenitou. Národní jednotu však může také posílit tlak zvnějšku. Nemyslíme přitom na soudržnost všech společenských sil proti vnějšímu nepříteli, nýbrž na to, že podmíněná pomoc nebo mírný nátlak Mezinárodního měnového fondu mohou přispět k tomu, že se rozcházející proudy poněkud ujednotí.

Pro národní konsensus může být přínosné, jakkoliv to zní z úst blahobytem zhyčkaného západního Evropana poněkud cynicky, i utrpení obyvatelstva⁴⁸⁾. Pokud již skutečně není co ztratit nebo situace je nanejvýš krizová, může obyvatelstvo prokázat i v demokratickém procesu jednotu, rozhodnost a potřebnou tvrdost k tomu, aby si samo stanovilo přinášené oběti. Všechny velké politické reformy systémů následovaly vesměs po válkách a krizích. Nikoliv po obdobích, které se vyznačovaly blahobytem.

e. Malé politické útvary

Protože národnostní nesváry i velikost země přímo úměrně znesnadňují konsensus obyvatelstva za reformu systému, jsou malé státy v tomto ohledu nepochybně ve výhodě. Leopold Kohr, který je nazýván "filozofem malých etnik", uveřejnil již před 50 lety, 20. září 1941, v kanadském časopise "The Commonweal" článek, který se již tehdy stejně jako dnes stavěl proti převládající představě a volal pro existenci malých států, označovanou v němčině hanlivě jako "Kleinstaaterei".⁴⁹⁾

47) Naopak se zdá každopádně jisté, že v etnicky rozdělených zemích mohou autoritativní režimy vykázat mnohem lepší výsledky než demokratické. Srov. Freedom and Prosperity, in: The Economist, 29. června 1991, s. 19.

48) Také Erhard pomohl překonat svízelnou hospodářskou situaci Němců. Srov. R. Dahrendorf, citovaná práce, s. 92.

49) L. Kohr, Disunion Now. A Plea for a Society Based upon Small Autonomous Units, in: The Commonweal, 26. září 1941. Kohr označil tento článek v osobním rozhovoru za východisko svého celoživotního úsilí o malé politické jednotky.

Malé státy jsou demokratičtější nejen proto, že v nich nemůže být suverenita individua tak snadno pohlcena anonymitou byrokracie, nýbrž mají i další přednosti, které souvisejí se zmíněnými vlastnostmi, nezbytnými pro změnu systému. Usnadňují zabezpečení stability dané země, jsou vystaveny mnohem méně nebezpečí až příliš silně kontrastujících partikulárních zájmů a mají vycházet vstříc rychlému a konsekventnímu rozhodování. A tam, kde vedle různých společenských vrstev a protestních skupin nemusí být brán zřetel na nejrozličnější regiony, národy a náboženství, mohl by se experiment tržního hospodářství uskutečnit snadněji, rychleji a důsledněji. Alespoň z tohoto zorného úhlu lze nově probuzené projevy nacionalismu ve východní a jižní Evropě sotva hodnotit negativně. (Pokud by se je podařilo usměrnit do federativních struktur anebo rozstříštění nabylo mírových forem, přestaly by být problémem i z hlediska mírového soužití).

f. "Autoritativní ústava"

Když se mluví o autoritativním režimu, rozumí se tomu zpravidla různě. Zatímco na jedné straně významové škály lze umístit autoritativní diktaturu, stojí na jejím druhém konci prostě a nenápadně silná prezidentská vládní forma. Tedy to, co označujeme jako autoritativní demokracii. Ve smyslu předcházející interpretace se můžeme pokusit potlačit v demokratickém systému, který se vyznačuje mnoha variantami, ty vlastnosti, které se ukazují při přestavbě systému jako nežádoucí, a posílit naproti tomu ty aspekty, které považujeme za prospěšné. Jednalo by se tím zejména o ústavní záruky zdůrazňující dlouhodobé záměry a stabilitu. Za úvahu stojí nejen určitý druh prezidentské demokracie francouzského typu, poměrně dlouhé úřední období prezidenta nebo vlády, zpravidla v délce šesti nebo sedmi let, aby za dva roky po volbách nemusela být přijímána politická rozhodnutí, jejichž charakter by byl určován volební

taktikou. Mohou to být i systémové stabilizující prvky jako např. pětiprocentní limit podmiňující vstup politickým stranám do parlamentu⁵⁰). Současně by měly být skutečně rozhodovací možnosti státní moci omezeny hlavně na daňovou oblast.

E. Mírný autoritarismus ?

Uvedené podmínky se navzájem zhodnocují, částečně dokonce nahrazují a v každém případě doplňují. Malé politické jednotky usnadňují konsensus, neboť legitimnost a důvěra patří k sobě. Tam, kde je národní soudržnost zvláště velká, může se snad vláda obejít bez nějaké výrazné, všemi uznávané a integrující osobnosti. Všechny tyto podmínky se však nedají naordinovat státem shora. Nejsou politicky "proveditelné", což je jejich nevýhoda. Není na tom nic fatalistického, když v této souvislosti prostě řekneme, že dějiny se neobejdou, (a to by mělo být zapsáno konstruktivistům ve všech zemích do pamětní knihy,) bez šťastných náhod. Mohou jimi být charismatický politik, který přesto neusiluje o moc, důvěra obyvatelstva ve vládu, která ví co chce, národní konsensus podmíněný etnickou homogenitou nebo velkým společným utrpením. Souhru takových nebo jiných více méně náhodných okolností lze pokládat sotva za zásluhou té které země nebo její politiky.

Závěrem mi dovoluji následující shrnutí: Jestliže tu při změně systému centrálně řízeného hospodářství v tržní obhajují "mírný autoritarismus", neděje se tak ani z nedostatku politického podvědomí významu pojmu svoboda, ani z důvodu odmítnutí téze o nedělitelné svobodě. Protože demokracie (jako svobodné a na svobodných volbách a právní státnosti založené zřízení) může být nadále zajištěna jen tehdy, když také v hospodářské oblasti zavládne svoboda, (tedy až bude existovat to, co nazýváme tržním hospodářstvím), je důsledné zavedení trhu ve střední Evropě

naprosto klíčovým problémem. Pokud je to však neuskutečnitelné demokratickými prostředky, (příčemž mnohé tomu napovídá), musí být v zájmu dlouhodobé politické svobody právě tato svoboda krátkodobě okleštěna. Pro ekonomy je taková úvaha zcela běžná. Politickému sestupu odpovídá i pokles hospodářský, kterému se nelze na cestě k většímu blahobytu vyhnout. Ordoliberalismus rozpoznal a akceptoval již dříve tento (zdánlivý) paradox.

Od počátku považuje silnou vládu (vládu atletickou, nikoli zbytnělou, masívní)⁵¹⁾ za podmínku zavedení i udržení sociálního tržního hospodářství.

Panuje tedy mezi ekonomickou transformací a demokracií skutečně nenávist a láska?

Snad spíše láska s jejími vnitřními rozpory, s jejími vrcholy a pády. Avšak bez nenávisti. Jistě, není to zaslepená zamilovanost, o které bychom mnohdy tak rádi snili a kterou mnozí naivní idealisté považují za trvalou skutečnost.

50) Porovnej W.A.Johr-G.Schwarz, Wirtschaft und Politik. In: Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft, svazek č.9, Stuttgart-New York, Fischer 1982, str.31.

51) Srov. E. Dürr (vyd.), Soziale Marktwirtschaft (in Entwicklungs- und Schwellenländern, Bern) Stuttgart 1991, s. 25.

Překlad a redakční úprava:

PhDr. František Schwarz, CSc., Ing. Miroslav Greguš,
Zuzana Letáčková

© Liberální institut 1992

